

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 10

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

MIR IZZATULLO “SAYOHATNOMA”SIDA QO‘QON XONLIGI TARIXI VA MADANIYATIGA OID MA‘LUMOTLAR TAHLILI

Turayev Shuxrat Raxmanovich

Qarshi davlat universiteti, dotsent.

e-mail: shuxratturayev1980@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-1395-7017>

Annotatsiya.

Mazkur maqolada Angliya ta'siri ostida bo'lgan Hindistonning musulmon aholisiga mansub Mir Izzatulloning Qo'qon xonligiga qilgan safari davomida to'plagan xonlik tarixi, geografiyasi, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotiga oid ma'lumotlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: O'rta Osiyo xonliklari, sayohatchilar, yevropalik mualliflar, Britaniya mustamlakasi, Uilyam Murkroft, Hindukush, Farg'ona vodiysi, turkiy xalqlar, Qo'qon xonligi, qipchoq qabilalari.

АНАЛИЗ СВЕДЕНИЙ ОБ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЕ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА В «ПУТЕВЫХ ЗАПИСКАХ» МИР ИЗЗАТУЛЛО

Тураев Шухрат Рахманович

Каршинский государственный университет, доцент.

Аннотация.

В данной статье исследуются сведения об истории, географии, социально-экономической и культурной жизни Кокандского ханства, собранные Мир Иззатулло, представителем мусульманского населения Индии, находившейся под британским влиянием, во время его путешествия в Кокандское ханство.

Ключевые слова: среднеазиатские ханства, путешественники, европейские авторы, британская колония, Уильям Муркрофт, Гиндукуш, Ферганская долина, тюркские народы, Кокандское ханство, кипчакские племена.

ANALYSIS OF INFORMATION ON THE HISTORY AND CULTURE OF THE KOKAND KHANATE IN MIR IZZATULLO'S "TRAVELOGUE"

Turayev Shuxrat Raxmanovich

Karshi State University, Associate Professor.

Abstract.

This article examines information on the history, geography, socio-economic conditions, and cultural life of the Kokand Khanate collected by Mir Izzatullo, a member of the Muslim population of India, which was under British influence, during his journey to the Kokand Khanate.

Keywords: Central Asian khanates, travelers, European authors, British colony, William Moorcroft, Hindu Kush, Fergana Valley, Turkic peoples, Kokand Khanate, Kipchak tribes.

KirishO'rta Osiyo xonliklari ichida Qo'qon xonligi ham o'z davrida ko'plab sayyohlar va elchilar tomonidan tilga olingan. Xonlikning nafaqat siyosiy tarixi, balki xorijiy mamlakatlar bilan aloqalari, musulmon odobi va islom shariatiga asoslangan boshqaruv tartiblari ham yevropaliklarda katta qiziqish uyg'otgan. Bu jarayon, ayniqsa, XVIII asrdan boshlab Qo'qon xonligiga tashrif buyurgan yevropalik sayyohlar tomonidan ushbu hududning o'rganilishi bilan keng tus oldi. Shunga ko'ra, sayohatchilarning ko'pchiligi o'z safarlari davomida yozib qoldirgan esdaliklari tadqiqotchilar uchun katta qiziqish uyg'otadigan ma'lumotlarni o'rganish imkonini beradi. Bu kabi yozma manbalar mutaxassislar tomonidan XX asrdan buyon tadqiq etib kelinmoqda. Ularda O'rta Osiyo xonliklarining turli mamlakatlar va xalqlar bilan siyosiy yoki iqtisodiy aloqalari tarixi, xonliklarning tarixiy geografiyasi, etnografiyasi va boshqa masalalar bo'yicha ko'plab ma'lumotlar uchraydi. Shu bilan birga, ushbu manbalardan muayyan bir xonlik tarixi va madaniyatini o'rganishda ham asosiy manba sifatida foydalanish mumkin. Shu nuqtayi nazardan olib qaraganda, Markaziy Osiyo bo'ylab sayohat qilgan sayyohlarning asarlari XVIII–XIX asrlarda ushbu mintaqaning siyosiy-huquqiy rivojlanishi to'g'risidagi eng muhim va qimmatli ma'lumot manbalaridan biri hisoblanadi. Buning asosiy sabablari quyidagilardan iborat.

Birinchidan, o'zlarining markaziy osiyolik zamondoshlaridan farqli o'laroq, rossiyalik va yevropalik mualliflarda musulmon huquqiga asoslangan boshqaruv, ijtimoiy-iqtisodiy hayot va soliq tartiblarining islom ahkomlaridan kelib chiqqan holda qo'llanilishi bilan bog'liq vaziyatni ideallashtirish uchun asos bo'lmagan. Shuning uchun ular tomonidan yozilgan asarlarning aksariyatida musulmon siyosiy va huquqiy institutlari ham, odat huquqi normalari ham, mo'g'ul imperatorlik ("chingiziy") davlatchiligi va huquqi elementlari ham o'z aksini topgan. Bundan tashqari, turli hududlarga tashrif buyurgan sayohatchilar hatto bir davlat fuqaroligida bo'lgan turli xalqlar o'rtasidagi davlat boshqaruvi va huquqiy tartibga solish tizimidagi muayyan farqlarni kuzatish imkoniyatiga ega bo'lganlar.

Ikkinchidan, sayohatchilar yozma huquq normalarini o'rganishni maqsad qilmaganlar, balki o'zlari guvoh bo'lgan

(va ko'pincha bevosita ishtirokchisi bo'lgan) siyosiy va huquqiy institutlar yoki harakatlarni tasvirlaganlar. Shunga ko'ra, ular bergan ma'lumotlar faqat rasmiy yuridik manbalar bilan ishlaganda muqarrar ravishda yuzaga keladigan ideallashtirilgan davlat tuzilishi yoki huquqiy tizim haqida emas, balki voqelik, ya'ni ko'rib chiqilayotgan davr uchun dolzarb bo'lgan va amalda qo'llanilgan siyosiy va huquqiy tamoyillar hamda normalar to'g'risida tasavvur hosil qilish imkonini beradi. XVIII–XIX asrlardagi yevropalik va rossiyalik sayohatchilarning asarlarida xonliklarning davlatchilik tarixi va madaniyatini yoritgan ma'lumotlarni mahalliy manbalar bilan qiyosiy tahlil qilish O'rta Osiyo davlatlarining so'nggi o'rta asrlardagi tarixining turli bosqichlarida, ichki va tashqi omillarni hisobga olgan holda, alohida siyosiy va huquqiy institutlarning evolyutsiyasini tasvirlash imkonini beradi.

Uchinchidan, rossiyalik va yevropalik (shuningdek, ayrim amerikalik) sayohatchilar G'arb madaniyati vakillari bo'lganligini va ularning hammasi ham zarur sharqshunoslik tayyorgarligiga ega bo'lmaganligini unutmaslik kerak. Bir tomondan, bu holat ularning asarlarini qimmatli manba sifatida baholashga to'sqinlik qiladigandek tuyuladi, chunki Markaziy Osiyo (umuman, Sharqning an'anaviy) davlatchiligi va huquqining o'ziga xos xususiyatlarini bilmaslik, shubhasiz, u yoki bu davlat va huquqiy institutlarni tavsiflashda xatoliklarga olib kelgan. Biroq, boshqa tomondan, aynan shu holat sayohatchilar tomonidan keltirilgan ma'lumotlarni Markaziy Osiyo davlatchiligi, boshqaruv tartiblari, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotini o'rganuvchi tadqiqotchilar uchun qulay va tushunarli manbaga aylantiradi. Bu mualliflar ushbu sohada kuzatuvlarini, avvalo, o'zlari uchun, ularni safarga yuborgan hukumatlariga taqdim etadigan hisobotlari uchun, shu bilan birga, kelgusida ularning asarlariga murojaat qiladigan tadqiqotchilar uchun ham odatiy bo'lgan kategoriya, termin va tushunchalar yordamida tasvirlaydilar. Ba'zilar hatto huquqiy munosabatlarni soha va tarmoqlar bo'yicha tizimlashtirishga harakat qiladilar.

Ana shunday sayyohlardan biri 1812-yilda Qo'qon xonligiga sayohati davomida juda muhim ma'lumotlarni yozib qoldirgan Mir Izzatullodir. U Britaniya Hindistonidagi Ost-Indiya kompaniyasiga xizmat qilgan taniqli arbob Uilyam Murkroftning alohida ko'rsatmasi bilan O'rta Osiyoga, xususan, Qo'qon xonligiga tashrif buyurgan [1]. Bunga sabab ingliz tadbirkorlarining Hindikush (Hindiston)ning shimolidagi o'sha davrda kam o'rganilgan mamlakatlar bilan savdo-iqtisodiy aloqalar o'rnatishga bo'lgan qiziqishining ortishi edi. Mir Izzatullo Hindistonning musulmon aholisiga mansub bo'lib, inglizlarga xizmat qilgan. Uning asari fors tilida bo'lib, odatda, Sharq mualliflariga xos yo'l qaydlari shaklida yozilgan [2]. Unda XIX asr boshlariga oid bir qator qiziqarli va muhim tarixiy-etnografik hamda tarixiy-geografik ma'lumotlar keltirilgan. Uning sayohatnomasi G. Klaprot tomonidan 1826-yilda Parijda fransuz tiliga tarjima qilingan, P. D. Henderson tomonidan 1872-yilda Kalkutta shahrida ingliz tilida, rus tilidagi matni esa birinchi marta 1956-yilda chop etilgan [3].

Mir Izzatullo Qoshg'ar, Qo'qon va Samarqand shaharlarini bog'lab turuvchi yo'llar, u yerlarda yashovchi aholi, manzilgohlar, turmush tarzi, hukmdorlar va ularning noiblari haqida muhim ma'lumotlarni qayd etgan. Jumladan, asarning 34-bobi "Qoshg'ardan Qo'qonga yo'l" deb nomlanib, unda ushbu ikki shahar orasidagi tog'li hududda joylashgan O'sh, Farg'ona shaharlari, shuningdek, aholisi, asosan, qirg'izlardan iborat qishloq va ovullar to'g'risida ma'lumotlar keltiriladi [4]. Shuningdek, sayyoh keltirgan ma'lumotlardan o'sha paytlarda Sharqiy Turkistonning markaziy shaharlaridan biri bo'lgan, Xitoyning nufuzi ortib borayotgan Qoshg'ar o'lkasi va Qo'qon xonligi oralig'ida yashaydigan mahalliy aholining, asosan, qirg'izlardan iboratligi, ularning bir qismi Xitoyga, bir qismi esa Qo'qon xonligiga bo'ysungani, ularning xo'jalik hayotida chorvachilik va ko'mir savdosi yetakchi o'rin tutgani anglashiladi [5].

Sayyoh O'rta Osiyoga tashrif buyurgan kezlarda mintaqaning sharqiy qismlarida, xususan, Farg'ona vodiysi, unga shimol va shimoli-sharqdan qo'shni hududlarda, jumladan, Yettisuv o'lkasining sezilarli bir qismida Qo'qon xonligi hokimiyati o'rnatilgan bo'lib, ushbu hududlarga nisbatan Xitoyning siyosiy da'volari kuchayib borayotgan edi. Shu bilan birga, ham Qo'qon xonligi, ham Xitoy o'zaro savdo-sotiq aloqalaridan manfaatdor bo'lib, qadimiy savdo yo'llari xavfsizligini ta'minlashga harakat qilardi. Buni sayyoh keltirgan quyidagi ma'lumotlar tasdiqlab turibdi: "Qo'qon xoni Norbo'tabiy davrida karvon yo'llari o'tgan o'sha katta yo'l bo'ylarida talonchiliklar sodir bo'lgan, lekin uning vorisi, o'g'li Olimxon qaroqchilarga qarshi qattiq chora-tadbirlar ko'rdi va shundan buyon yo'l butunlay xavfsizdir" [6].

Mir Izzatullo Qo'qon xonligining asosiy iqtisodiy va madaniy markazlaridan biri bo'lmish O'sh shahrining tabiati, aholisi va urf-odatlarini qisqacha tavsiflagandan so'ng xonlikdagi Namangan, Andijon, Mingtepa, Marg'ilon, Koson, Qo'qon, Chust, Isfara, Toshkent kabi shahar va yirik aholi maskanlari, ularning joylashuvi, iqlimi va tabiati, aholisining iqtisodiy-madaniy hayoti borasida muhim ma'lumotlar keltiradi. Xususan, sayyoh Andijon shahri haqida: "Andijon Farg'onaning avvalgi poytaxti (ayni hozirgi vaqtda o'z ahamiyatini yo'qotgan), O'shdan uch kunlik yo'lda, shu yo'nalishda biroz shimolroqda joylashgan. Hindistonda hukmronlik qilgan Bobur mirzoning otasi Umarshayx Mirzoning o'z qarorgohi bo'lgan. Biroq Andijon ayni vaqtda ham mashhur", — deb yozadi [7]. Shu o'rinda asli hindistonlik bo'lgan Mir Izzatulloning Hindiston fотиhi Zahiriddin Muhammad Bobur tug'ilib o'sgan yurt to'g'risidagi ma'lumotlardan yaxshi xabardor bo'lganligi, shu tufayli Andijon shahriga alohida to'xtalib o'tganini ta'kidlash kerak. Qo'qon xonligi shaharlariga to'xtalar ekan, sayyoh quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: "O'sh, Namangan, Koson va Chust shaharlari, har biri Namangandan ikki kunlik masofada joylashgan Andijon, Marg'ilon, Konibodom, Isfarak va Xo'jand shaharlari bo'ysunadi. Chust va Namangandan boshqa bu shaharlarning barchasi Sirdaryoning chap qirg'og'ida joylashgan. Sirdaryoning o'ng qirg'og'ida Andijon tog'lari bo'lib, o'tlar va butasimon daraxtlar bilan qoplangan, shuningdek, Shohruxiya, Toshkent, Sayram, Qal'ai Turkiston shaharlari joylashgan. Toshkent shahri joylashgan viloyat Turkiston nomi bilan mashhur. Uning qadimgi nomi Shoshdir" [8].

Qo'qon xonligi davrida Farg'ona vodiysining markaziy shaharlari va yirik aholi maskanlarida O'rta Osiyoning boshqa hududlariga nisbatan iqtisodiy va madaniy jihatdan birmuncha yuksalish bo'lganligi ko'zga tashlanadi. Buni Mir Izzatullo keltirgan quyidagi ma'lumotlar tasdiqlaydi: "Mingtepa g'arbga uch soatlik yo'lda joylashgan. Keng tog'li hududlar, qishloq tevarak-atrofida yaylovlarda turk va qipchoq qabilalari istiqomat qiladi. Ular bu yerda bahor va yozda

podalarini boqishadi. Har ikki qabila atrofida 10–12 ming oila birlashgan bo'lib, farovon hayot kechirishadi. Erklari chiroyli, kelishgan, yaxshi kiyinadi va yaxshi harbiy ta'lim ko'rgan kishilar" [9].

Sayyoh Qo'qon xonligi aholisining ko'pchiligi turkiy xalqlar — o'zbeklar (shuningdek, ularning turk va qipchoq urug'lari), qirg'izlar va qozoqlardan, bir qismi esa forsiy zabon tojiklardan iborat ekanligini yozib, bu haqda quyidagicha ma'lumot keltiradi: "Mahalliy aholining so'zlashuv tili turk tili, lekin shahar aholisi orasida forsi tilini tushunadiganlar ham bor" [10]. Buni quyida ko'rib o'tiladigan Mir Izzatullo tomonidan keltirilgan "Qo'qon xonligiga qirg'izlar, turklar, qipchoqlar, qozoq xalqlari bo'ysunadi" degan mazmundagi ma'lumot ham tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, sayyoh O'rta Osiyodagi xonliklar orasida o'zaro kelishmovchiliklar mavjudligiga guvoh bo'ladi. Bu davrda Buxoro va Qo'qon xonliklari o'rtasida hududiy nizolar yuz berib, Jizzax, O'ratepa va Badaxshonda o'z hokimiyatini o'rnatish uchun tez-tez to'qnashuvlar sodir bo'lar edi. Buni sayyoh kundaligida keltirilgan quyidagi ma'lumot tasdiqlab turibdi: "Tashqaridan qaraganda Qo'qon va Buxoro do'stona munosabatdagidek tuyuladi, lekin aslida dushmanlik munosabatida. Qo'qon Buxoro amirligidan to'la mustaqil davlat. Umarxon Buxoroga qo'shin tortib, uni og'ir ahvolga solib qo'ygan" [11].

Bundan tashqari, Qo'qon xonligining ichki siyosiy hayotida ham notinchlik hukm surib, xonlikni boshqarayotgan Ming sulolasi vakillari orasida taxt talashuvlari odatiy holga aylanib qolgan edi. Sayyoh xonlikdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatga ham to'xtalib, quyidagicha yozadi: "Bundan ikki yil avval hijriy 1228-yil uning (Umarxonning) katta akasi Olimxon hukmronlik qilgan davrda zolimligi va ta'qibni kuchaytirishi oqibatida butun mamlakat aholisida norozilik uyg'otgandi... Qo'qondagi tartibsizliklarni bostirishga kelayotgan Olimxon shaharga kirishga ulgurmay, yo'lda o'ldiriladi. Olimxon va Umarxon Norbo'tabiyning farzandlari edi" [12].

Mir Izzatullo Qo'qon xonligidagi harbiy ishlar va mudofaa masalalariga to'xtalar ekan, xonlikning harbiy salohiyatini baholab, bu haqda birlamchi ma'lumotlarni keltirib o'tadi. Xususan, Qo'qon xonligining harbiy holati haqida: "Qo'qon xonining qo'shini 10 000 chavandozdan iborat. Ular harbiy xizmat evaziga yer va mulkka ega bo'ladi. Bu qo'shin harbiy safarbarlik vaqtida ikki oy bardosh bera oladi. Bu vaqt ichida ularning o'z uyidan olgan oziq-ovqat zaxirasi tugaydi. Ular yoki mirshablar deb atalgan qism 30 000 kishidan iborat bo'lib, davlat tomonidan hech qanday mablag' bilan ta'minlanmaydi. Ular bir yilda bir oy davomida o'z xo'jaliklaridan chaqirilgan, ajratilgan dehqonlardir. Qo'qon xonligiga qirg'izlar, turklar, qipchoqlar, qozoq xalqlari bo'ysunadi. Xonlik qo'shinlarining aksariyati kamon bilan qurollangan bo'lib, bir qismi o'q otuvchi pilta miltiqqa ega", — deb yozadi [13]. Bu esa o'sha paytda O'rta Osiyo davlatlari harbiy jihatdan birmuncha tanazzulga yuz tuta boshlagani, temuriylar va shayboniylar davriga nisbatan qo'shinning ichki holatida inqiroz, harbiy yurishlarni tashkil etish va qurol-yarog' bilan ta'minlashda qoloqlik ko'zga tashlana boshlaganini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Лунин Б. В. История Узбекистана в источниках (Известия путешественников, географов и учёных XVI – первой половины XIX вв.). – Ташкент: Фан, 1988.
2. Mavlonov O', Aminov B. Mir Izzatullo va uning O'rta Osiyoga sayohati // Jamiyat va boshqaruv. – Toshkent, 2006. – № 4.
3. Путешествие Мир Иззет Уллы в Кокандское ханство в 1812 г.: сводный текст по английскому и французскому переводам / перевод и примечания Ю. А. Соколова; с приложением схемы пути Мир Иззет Уллы в Кокандских владениях // Труды Среднеазиатского государственного университета. – Ташкент, 1956. – Вып. XXVIII (78). – Исторические науки. – Кн. II.
4. Turayev Sh. Sayyoh Mir Izzatulloning «Sayohatnoma»sida Qo'qon xonligi haqida ayrim mulohazalar // QarDU xabarlar. – Qarshi, 2019. – Maxsus son.
5. Beale T. W. Oriental Biographical Dictionary / a new edition revised and enlarged by K. O. Keene. – London, 1894. – P. 428; Voyage dans l'Asie Centrale, par Mir Izzet-Ullah, en 1812 // Magasin asiatique, ou Revue géographique et historique de l'Asie centrale et septentrionale / publié par M. J. Klaproth. – Paris: Librairie orientale de Dondey-Dupré père et fils, 1826. – T. 2.
6. Яншин В. П. Английские «путешественники»-разведчики в Центральной Азии // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. – 2004. – Т. 4, № 1.
7. Соколов Ю. А. Бухара, Самарканд, Келиф в 1813 году (Публикация отрывка из «Путешествия Мир Иззет Уллы в Среднюю Азию в 1812–1813 годах») // Труды Среднеазиатского государственного университета им. В. И. Ленина. – Ташкент: Изд-во САГУ, 1957.
8. Bobojonov Sh. U. Buxoroni ziyorat qilgan Angliya josusi // Oriental Art and Culture. – 2020. – № 3.
9. Яншин В. П. Английские «путешественники»-разведчики в Центральной Азии // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. – 2004. – Т. 4, № 1.
10. Риттер К. Землеведение. – Санкт-Петербург, 1869. – Вып. 1; Хидоят Г. А. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. (60–70-х гг.). – Ташкент, 1969.
11. Почакаев Р. Ю. Государство и право в Центральной Азии глазами российских и западных путешественников. XVIII – начало XX в. – Москва: Litres, 2019.
12. Елшибаев С. К. Южный Казахстан и Кокандское ханство в XVIII – середине XIX веков: автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук. – Душанбе, 2013.
13. Лунин Б. В. История Узбекистана в источниках (Известия путешественников, географов и учёных XVI – первой половины XIX вв.). – Ташкент: Фан, 1988.